

A jelenkor előzményei — történeti fejtegetések

Az első átfogó rendelkezéseket Mária Terézia, majd II. József hozta. Legfőbb törekvésük a vándorlás teljes felszámolása, a cigányság végleges letelepítése és polgárosítása volt. A királynő ennek érdekében 1773-ban, majd 1779-ben a cigányság összeírását célzó rendelkezéseket adott ki. Ennek nyomán — ugyan az ország nem minden vármegyéjében és ott is vonakodva — összeírták a cigányok jelentős részét. Főleg azokat sikerült számba venni, akik már letelepedtek. II. József 1783-ban megismételtette a cigányok népszámlálását, ekkor 30 241 főt írtak össze, a nők és a férjezett leányok kivételével. Több mint 100 évvel később, 1893-ban történt a következő, mindmáig legteljesebb cigányösszeírás.

Az első magyarországi cigányösszeírás

„Hieronymi Károly volt belügyi m. kir. miniszter úrnak kiváló közigazgatási és statisztikai érzékéről tesz tanúságot, hogy a midőn a csavargási ügynek országos rendezését s ezzel kapcsolatban a kóbor cigányok letelepítésének kérdését a belügyminisztérium munkaprogramjába felvette, biztos tekintettel azonnal felismerte a legsürgősebb teendőt, s a kitűzött nagy feladat megoldásának előkészítése czéljából először is egy általános cigányösszeírásra gondolt.

Az eszmét gyors elhatározás és az elhatározást gyors tett követte. 1892. november 19-én vette át a belügyi tárczát, s pár hét múlva, december hó elején, már megbízta az országos m. kir. statisztikai hivatalt a magyarországi cigányok statisztikai felvételével; az összeírás pedig már 1893. január hó 31-én kellő módon végre is hajtatott... A felvétel, ámbár a csavargási ügy rendezésének és a kóbor-cigányok letelepítésének kérdéséből indult ki, nem szorítkozott csupán a kóbor-cigányokra, hanem kiterjesztetett a szoros értelemben vett Magyarország területén lakó összes cigányokra, minthogy éppen letelepedés szempontjából különböző kategóriájú cigányok viszonyainak egymással párhuzamba állítása nyújthatja a kérdés megoldásához a legbecsesebb tanulságokat. ... De tudományos tekintetben, a demográfiai vizsgálódások szempontjából is nagy fontosságú volt a magyarországi cigányösszeírás. Mert ne feledjük azt, hogy egészen kezdetleges családi viszonyok között, részben nomád állapotban élő népfajról nyertünk statisztikai adatokat. E munkálat tehát, mely talán az első kísérlet egy félig-meddig vad állapotban lévő,

mindenesetre igen kezdetleges viszonyok között élő népfajnak rendszeres és tüzetes ethno-demografiai felvételére nézve, a statisztika, illetőleg demográfia terén úgyszólván különlegesség számba vehető s mint ilyen, remélhetőleg általános érdeklődést fog kelteni az egész mívelt világon, ahol a demografiai vizsgálódásoknak jelentőséget tulajdonítanak."

Dr. Jekelfalussy József miniszteri tanácsos, Magyar Statisztikai
Közlemények, IX.

A miniszteri tanácsos az összeírás tudományos feldolgozásával és a mű bevezető részét képező általános jelentés szerkesztésével dr. Herrmann Antal tanárt és szerkesztőt, az ismert etnográfust bízta meg.

E mindmáig nélkülözhetetlen és a cigányság tudományos megismerését előrevivő vállalkozást kettős érzellemmel használjuk. Egyfelől ugyanis tagadhatatlan, mint a mellékelt idézetből is látható, hogy az összeírást egyrészt az a közigazgatási, belügyi szándék hívta életre, amely a vándorló kóbor cigányok letelepítését készítette elő. Másfelől viszont örülhetünk annak, hogy a korábbi bizonytalan adatok, sokszor fenyegető tévhitok ellenében végre megbízható ismereteket szerezhetünk a 19. század magyarországi cigányságáról.

Az összeírás táblás kimutatásai előtt Herrmann Antal közel 100 oldalas jelentése olvasható. Ez a jelentés is magán hordozza az egész felvétel és a tudományos tényanyag értelmezésének kettősségét. A szövegben ugyanis a tudományos megfigyelések és elemzések szintje egyfajta morálfilozófiával, a cigányügy rendezésének javaslataival, egy lehetséges jövőkép felvázolásával keveredik. Herrmann magát elkötelezett humanistának tekinti, és éppen abban látja emberbaráti küldetésének lényegét, hogy az elmaradt népcsoportokat közvetett módon hozzájuttassa a polgári társadalom és tágabb értelemben a civilizáció vívmányaihoz, felemelje őket ezek értékrendjéhez.

Nézzük előbb azonban, hogy mire terjed ki az általános összeírás. A felvétel számára számlálólapot készítettek, amelyet egyenként, külön-külön lapon minden egyénre ki kellett tölteni.

A felvétel abból a megfigyelésből és rendszerezési elvből indult ki, hogy a magyarországi cigányság esetében a legfontosabb szempont a cigányság vándorlása, illetve letelepedettsége. E két szélső pont között: a községben huzamosabban tartózkodó, de állandóan le nem telepedett cigányok kategóriáját vették fel. Minden más adatot ennek a fő osztályozási elvnek alárendelve közöltek. Jóllehet, az összes településen készült összesítő községi gyűjtőlap, a táblás kimutatások már nem tartalmazzák a községsoros adatokat; legkisebb egységül a járások adatait adják meg.

Az adatok közlésének rendszere a következő: az ország területét hét körzetre osztják fel (Duna bal partja, Duna jobb partja, Duna–Tisza köze, Tisza jobb partja, Tisza bal partja, Tisza–Maros köze, Erdély), s az egyes körzeteken belül a megyéket ábécérendbe, megyén belül pedig a járásokat szintén ábécérendbe sorolják. Ennek megfelelően tanulmányozhatjuk a cigányok általános viszonyait, a cigányok lakviszonyait (vagyis hogy hányan laknak házban, putriban és kunyhóban, föld alatti odúban, egyéb helyen), korviszonyait, családi állapot szerinti megoszlásukat, hitfelekezetüket, nyelvismeretüket, olvasni-írni tudásukat és foglalkozásukat. A foglalkozásokat 12 fő csoportba rendelik, ezen belül ábécérendben adják meg az alcsoportokat, így például az ipar főcsoporton belül 42 iparos tevékenységet sorolnak fel. Ennek általunk készített, az egész országra összesített kimutatását idézzük:

- I. Értelmiség: 184 (hivatásbeliek és értelmiségi szolgák)
- II. Őstermelés: 5649. Ebből: földműves: 2206, földművelésnél szolgáló: 2518, földművelésnél napszámos: 1123
- III. Bányászat és kohászat: 119
- IV. Ipar: 50 542. Ebből: Faipar: 6242 (fakanálcsináló: 1976, orsókészítő: 203, teknőcsináló: 2968, rostás: 767, favágó: 44, egyéb faipar: 284); Építőipar: 15 360 (tapasztó- és sármunkás: 5298, téglá- és cserépetető: 3948, vályogvető: 5667, kőműves: 447); Fémipar: 16 624 (kovács: 12 749, szegkovács: 1660, üstkészítő és üstfoltozó: 2077, fűrókészítő: 351, rézműves-kolompár-csengőkészítő: 297, bádgos-késses és köszörős-lakatos: 324, egyéb vasipar: 137); Lábbelikészítő: 791 (csizmadia-csizmafoltozó-cipész); Női kézműipar: 3564 (kézimunka: 1076, fonás-szövés: 1261, csipkekötő: 127); Volt paraszti háziiparok: 6304 (seprűkészítő: 1036, kosárfonó: 963, gyékény- és szatyorfonó-kasornyaszővő: 142, madzagkészítő: 1998, kötélverő: 392, meszelő és kefekötő: 1773); Egyéb foglalkozások. 1657 (dögnyúzó és gyepmester: 438, fuvaros-hordár-kéményseprő-szénégető: 252, tollfosztó-mosónő-dohánygyári munkás: 342, másféle, meg nem nevezett: 625)
- V Kereskedelem: 4453. Ebből: Iparcikkkel kereskedő és házaló: 1814, (aprócikkkel, kézmű- és rőfösáruval — edénnyel — famunkával — madzag és kötéllel, meszelő és ecsettel, üveggel — vasmunkával — házaló, közelebbi megjegyzés nélkül); Zöldség- és gyümölcskofák: 297; Ló- és sertéskepecsek: 1605; Használtcikk-kereskedő: 413 (ócskaruha-kereskedő — rongy és csontszedő — tollas — zsbárúkereskedő)
- VI. Közlekedés: 99
- VII. Zenészek: 16 784
- VIII. Napszámosok: 64 190
- IX. Magánzók és háztulajdonosok: 76
- X. Háztartásbeliek: 18 533
- XI. Házi cseléd: 1031
- XII. Egyéb foglalkozásúak: 274 (köztük kéjnök: 55)
- XIII. Foglalkozásnélküliek: 113 111. Ebből: 15 éven aluliak: 100 021, 15 éven felüliek: 13 090; (eltartja magát: koldulásból: 6877, jövőmondással és kártyavetéssel: 1400, kuruzslással: 90, lopással és csavargással: 331, hozzátartozói által eltartott: 1732, egyéb ismeretlen keresetforrású: 3056).

Az összeírás 272 776 lélekről tud, ebből állandó letelepedett 243 432, hazamosabb ideig egy helyben tartózkodó 20 406, míg vándorló mindössze 8938. Házban 168 411, putriban és kunyhóban 90 904, föld alatti odúban 4489, sátorban pedig 8880 fő él. Az anyanyelve 81 551 embernek a cigány nyelv, más anyanyelvűek közül cigányul is tud 48 618. Cigányul egyáltalán nem tudnak 142 604-en. A cigányok anyanyelve és hitfelekezete általában az adott körzeten belül a uralkodó népességével azonos. Az összes tanköteles gyermek közül 69% egyáltalán nem jár iskolába. A cigány népesség országon belüli megoszlása egyenetlen, arányszámukat tekintve leginkább az erdélyi megyékben élnek, szám szerint 105 034 fő, míg a többi statisztikai körzetben számuk 20 000 és 36 000 között változik.

Utaltunk már rá, hogy Herrmann Antal tanulmányában hogyan kevere-

„...javítóház-féle nevelőintézet kell... ide kell internálni mindazon cigánygyermeket, kiknek szülői nem akarnak, vagy nem képesek megfelelni a közoktatási törvények rendelkezéseinek” (Képek egy tanácsi fotóalbumból, 1957)

közreműködésével. Ide kell internálni mindazon cigánygyermeket, kiknek szülői nem akarnak vagy nem képesek megfelelni a közoktatási törvények rendelkezéseinek. Itt kell őket czélszerű módon polgári életre és hasznos foglalkozásra nevelni. Ez volna egyúttal a leghathatósabb eszköz, melylyel a kóborcigányokat letelepedésre és a teljesen henye életűeket családfenntartó foglalkozásra lehet bírni. Mert a legnagyobb pressiót ez irányban éppen azzal lehetne reájuk gyakorolni, hogy különben elszedik tőlük gyermekeit. Így a gyermekek által jobban lehetne a szülőkre hatni, mint megfordítva.”

Herrmann Antal: Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott Czigányösszeírás eredményei.

Ezen ötletek azért szerencsére nem váltak végrehajtási utasítássá.

dik az etnográfusi — vagyis tudósi — és a politizáló hivatalnok, cigánybarát humanista szerepe. Bármennyire ismerte is Herrmann Antal a cigányság történetét, vándorlásának útvonalát, s bármennyi napot töltött is el körükben, úgy tűnik, képtelen volt polgári bőréből kibújni, s belülről, a cigányság felől látni a cigányságot, képtelen volt olyan fejjel és olyan logikával, oly vágyak által vezérelve gondolkodni, mint maguk a cigányok.

„Az államhatalomnak kötelessége, hogy a népoktatási s a kiseddóvásról szóló törvényeknek érvényt szerezzen úgy a maga tekintélye, mint a polgárok jóléte érdekében. Ez azonban a kóborcigányoknál csak kényszereszközökkel érhető el. Egy kis kegyetlenséget kell elkövetni a humanitás nevében. Az egyéni szabadság némi korlátozására kell magát elszánni az államhatalomnak, hogy igazi emberi szabadságra neveljen egy jelenleg vadállat módjára szabad fajta. Mint ahogy azt megkísérlette már ezelőtt száz évvel, az államnak kell gyámsága alá venni a nemzet azon kiskorúit, kikről természetes gyámolók nem gondoskodnak a mai civilizatio értelmében... Az országban megfelelő számú javítóház-féle nevelőintézet kell, kivált alkalmas faluhelyen, az államnak szervezni, a megyéknek czigányaik arányában való hozzájárulásával és a társadalom

Az összeírás utáni évtizedek története

A következő átfogó, ám nem teljes körű, hanem reprezentatív vizsgálat 1971-ben Kemény István vezetésével készült. A két időpont közötti nyolcvan év történéseit több korszakra lehet osztani, s azt láthatjuk, hogy szemben a korábbi évszázadok „hosszú idejével”, amikor is kisebb változások történtek csak, most a gazdasági és politikai folyamatok következtében a cigányok élete, megélhetése és gazdasága is gyakorta ingadozik a kevésbé rossz, az elviselhetetlen és a kicsit jobb állapota között.

A kapitalizálódó nagyipar, a tömegtermelés háttérbe szorítja a cigány kézművesek termékei iránti keresletet, illetve egy olyan marginális területre szorítja a kisipart, ahol a tőkés termelés már nem érdekelt. Így marad a reparálás, a javító szolgáltatás, a mások által alantásnak gondolt munka elvégzése. A paraszti mezőgazdaság — főleg az árutermelői réteg — azonban munkaerő után kutat, s ott van az olcsó cigány munkavállalók hada, így mégiscsak van némi esély a megélhetésre. A két világháború között a vidéki cigányság megélhetését alapvetően a mezőgazdaság adta, napszámosok, alkalmi és bémunkások voltak parasztgazdaságok és uradalmak alkalmazásában. Számos csoport élt még emellett a hagyományosnak nevezett ipari és szolgáltató tevékenységből, ám alapvetően ugyanúgy a mezőgazdasági népességet kiszolgálva (teknővájók, féművesek, sármunkások, zenészek stb.).

A második világháború kitörését követően, az ország jobbratolódásával, a baráti Németország példája nyomán a zsidótörvények mintájára a cigányokat korlátozó, őket deportáló, egyenesen megsemmisítő rendelkezési ötletek fogalmazódtak meg.

A cigánykérdés rendezése Pest vármegye törvényhatósági bizottságának 1939. évi szeptember hó 12-én tartott ülésében is tárgyalás alá került.

A kóbor cigányokat koncentrációs munkatáborokba kell összegyűjteni, munkára kényszeríteni, további szaporodásukat feltétlen megakadályozni. Ha munkát végezni nem akarnak, ennek kikényszerítésére a legszigorúbb eszközöket kell alkalmazni, vagy hasznos és munkás egyede lesz a társadalomnak, vagy elpusztul. Hihetőleg az utóbbi fog bekövetkezni, mert a szabad levegőhöz, szabad élethez szokott cigányság a tapasztalat szerint, amikor addigi korlátlanul mozgó és a szabad levegőhöz szokott életétől elvonják, rendszerint tüdővészbe esik és elpusztul.

Gesztelyi Nagy László: A magyarországi cigánykérdés rendezése, 27–28. old.

A megoldásra váró cigánykérdés alatt elsősorban azoknak a cigányoknak a társadalmi ügyét kell érteni, akik életüknek legnagyobb részét helyhez kötöttség nélkül, vándorlással, kóborlással, hasznos munka végzése nélkül töltik el s legnagyobb részben lopásból, másnak nehéz munkával szerzett keresményéből, azoknak minden rendelkezésre álló módon történő jogtalan megszerzéséből (kéregetés, lopás, rablás stb.) tartják fenn magukat. A cigányságnak ez a része az, amely a békés emberi társadalmat — mind személy, mind vagyoni tekintetben — legjobban, szinte tűrhetetlen módon veszélyezteti.

Gesztelyi Nagy László: A magyarországi cigánykérdés rendezése, 3. old.

Pontosan nem látjuk még a történések rendjét, és nem tudunk megbízható adatokat sem mondani, de az világos, hogy a munkaszolgálatosok közé be-

soroztak cigány férfiakat, 1944–1945-ben pedig megsemmisítő táborokba küldtek cigánycsaládokat. Noha „jogi-törvényi” alapja nem volt a deportálásoknak, a nyilasuralom mégis úgy érezte, „megoldja a cigányok problémáját”. A háború utolsó szakaszában a nyilas öntevékenység-önbíráskodás következtében feltehetően több ezer, elsősorban dunántúli cigányember került megsemmisítő táborokba, lelte halálát útközben, vagy gyűjtőhelyen. A cigányok holocaustjáról ennek ellenére hosszú időn keresztül alig esett szó. Az utóbbi két évtizedben kezd igazán a hivatalos emlékezés tudomást venni a romák sokáig csak magukban tartott traumájáról. A háborút követően a cigányok kimaradtak a háborús kárpótlásból, jóvátételből, majd a földosztásból is.

„A történelemtudomány a mai napig nem dolgozta fel kellő alaposággal, hogy nemcsak zsidók, lengyelek, oroszok, szocialisták, liberálisok, kommunisták voltak itt áldozatok a légerekben, hanem egész cigánytörzsek és teljes családok... Részletes listák, statisztikai adatok híján senki sem tudja, hány cigányt hurcolt ide a fasizmus, de reális, komoly becslések szerint semmi esetre sem lehet kevesebb az áldozatok száma, mint 500 000. Ez a szám azonban csak a légerekben, az éhség, betegség, kínzás által és a gázkamrákban megöltekre vonatkozik. Még egyszer ennyire kell becsülnünk azoknak a cigányoknak a számát, akik a nácik által megszállott területeken Lengyelországtól Oroszorszáig és Jugoszláviáig az SS-kivégzőosztagok vagy a kollaboráns fasiszta szervezetek lelőtt, felakasztott, tömegsírba temetett áldozatai lettek.”

Björn Engholm német államtitkár beszéde.

„Magyarországon a cigányság tömeges üldöztetése, mint a zsidóságé, 1944 márciusa után következett be, amikor a megszálló német csapatok átvették a hatalmat.”

Donald Kenrick és Grattan Puxon: Az európai cigányság végzete

A több mint 30 000 magyarországi cigány csak kis részben élte túl a deportálást, így egyértelmű, hogy személyek vagy kisebb csoportok visszaemlékezésein kívül reális, átfogó képet nehezen nyerhetünk.

Pontos adatok arról sincsenek, hogy 1945. február végén, március elején a Várpalota melletti Kiserdőben hány cigányt végeztek ki a nyilasok. A férfiakat 20–25 fős csoportokban elvezették azzal az ürüggyel, hogy bunkerásásra mennek. Amikor elérték a Kiserdőt, széles és mély gödröt ásattak velük, ahova belelövöldözték őket. Az asszonyokat és gyermekeket is a gödörhöz vitték, s nekik sem kegyelmeztek. Ennek a tömeggyilkosságnak is csak néhány túlélője maradt.

Kovács József: Láthatatlan tömegsírok — az európai cigányság XX. századi tragédiája

Egy ideig még a mezőgazdaságban találjuk őket, továbbra is napszámósok, bérmunkások. 1949 után, a fordulat évét követően azonban a mezőgazdaság megszorításával — az önálló parasztokat hátrányosan érintő tagosítással, kollektivizálással, a nagybirtok államosításával, a kuláklisztázással — áttételesen a cigányok megélhetése is megrendül. Az ötvenes évek első fele nem látott szegénységet hoz soraikba. Előbb a földjéről elűzött-elmanekülő parasztot szívja fel az extenzív szocialista nagyipar, majd a cigányokra is sor kerül, mint szaképzetlen ipari bérmunkások integrálódnak a társadalomba.

A cigányság az extenzív iparosodás korszakában — következmények

Tömeges munkába állásukat különösen a hatvanas évektől tapasztalhatjuk. Elsősorban olyan szakmák kiegészítő tevékenységeként, amelyekben erős munkaerőhiány mutatkozott. Így pl. javarészt a cigány munkavállalókból kerültek ki az út- és építőipar kiegészítő segéd munkásai, vagy a bányászat szakképzetlen előmunkásai. Az ipari körzetek országon belüli egyenetlen elhelyezkedése és a cigányok térbeli elhelyezkedése nem fedte le egymást, nagymértékű ingázás alakult hát ki. A keleti régióban élő cigányság jelentős többsége pl. munkásszálláson töltötte élete nagy részét, távol családjától és lakóhelyétől. A hetvenes évekre már azt mondhatjuk, hogy a munkaképes korú cigányférfi-lakosság nagy része elhelyezkedett, megközelítőleg elérve a teljes foglalkoztatottságot. Ebben az időszakban ugyanakkor megfigyelhetjük a térbeli átrendeződés folyamatát is. Elsősorban a már korábbi ipari körzetek és azok fejlesztésére kijelölt területekre indul jól látható népvándorlás.

A stabil munkahellyel rendelkező és hosszú ideig munkásszálláson lakó férfiak maguk után hozzák családjukat, főleg olyan területekre, ahol vagy olcsó lakáshoz juthatnak, vagy kedvezményes építési feltételeket harcolnak ki. Így pl. a borsodi szénmedencék bányászkolóniái az egzisztenciateremtés és stabilitás biztos terepét jelentették. Megfigyelhetjük az ipari városba áramlás folyamatát olyan városokban, mint Ózd, Miskolc, Salgótarján. A cigány segéd munkások élethelyzetében jóval nagyobb változást jelentett a stabil munkahely, mint a nem cigány segéd munkások életében. Hankiss és Bársony kutatásaiból ismerhetjük a cigány segéd munkások értékválasztásának és attitűdjeinek természetét.

Érdekes jelenség, hogy a szállói cigány építőipari munkások általában sokkal nagyobb optimizmussal néznek jövőjük elé, nagyobb bennük a kezdeményező készség, sorsuk felfelé ívelő folyamatként élik meg a munkásszállási létet, mint nem cigány társaik.

A munkásszállón lakó férfiak maguk után hozzák családjukat. „A kis Lázár Jani. III. osztályos tanuló segít Lakatos Péternek a tanulásban.” (Az MTI jelenti, 1963)

A cigányok élethelyzetében nagy változást jelentett a stabil munkahely (ismeretlen felvétel, Ózd, 1970)

Ugyanakkor sokan közülük a létminimumhoz közel álló vagy az alatti szinten élnek, és tartják el családjukat...

Az építőiparban dolgozó és munkásszállón lakó cigányok jó része együttesen brigádban, vagy rokoni, baráti körrel keres magának elhelyezkedési lehetőséget, és a kapcsolatok így már eleve adottak, más esetben pedig az ott dolgozó hívja magához rokonait, barátait. Ez természetesen negatív is így van, és amikor a közösség egyik tagját sérelem éri, a többi sors társ általában szolidáris vele. Munkahelyi, szállási problémák esetén együtt változtatnak munkahelyet.

A szállói cigány közösségek a szórakozás, az érdekvédelem és a közösségi védelem funkcióját is ellátják. Legnagyobb részét együtt járnak szórakozni, „csavarogni”, kialakulnak sajátos összejövetelei és közösségi formáik (pl. a női szálló előtti félig udvarlás, félig időtöltés számba menő közös beszélgetések, éneklések).

Bársony János: Fővárosi cigány dolgozók az építőiparban, 74. old.

A teljes foglalkoztatottság idillinek látszó helyzete a nyolcvanas évek közepétől kezd megrendülni. Az irracionális iparszerkezet, a túlfoglalkoztatottság és általában a

rendszer gazdasági válsága a gazdaság szerkezetének több pontján a racionalizálást indította el.

Az elbocsátott szakképzetlen segéd munkások és betanított munkások között elsősorban a cigány munkavállalókat látjuk. Közülük is különösen az ingázó, munkásszálláson lakó munkavállalók kerültek utcára. Most bosszulta meg magát az a korábbi munkaerő-piaci stratégia, amely fenntartotta a mindenkor olcsó és szakképzetlen munkaerő tömegét, és nem törekedett a munkaerő magasabb szintű újratermelésére.

A cigányság esélyei a munkamegosztásban — az iskolázatlanság következményei

Noha korszakunkra az iskolázottsági mutatók nyilván jobbak, mint 1893-ban voltak, amikor sem írni, sem olvasni nem tudott a 6 éven felüli cigány népes-

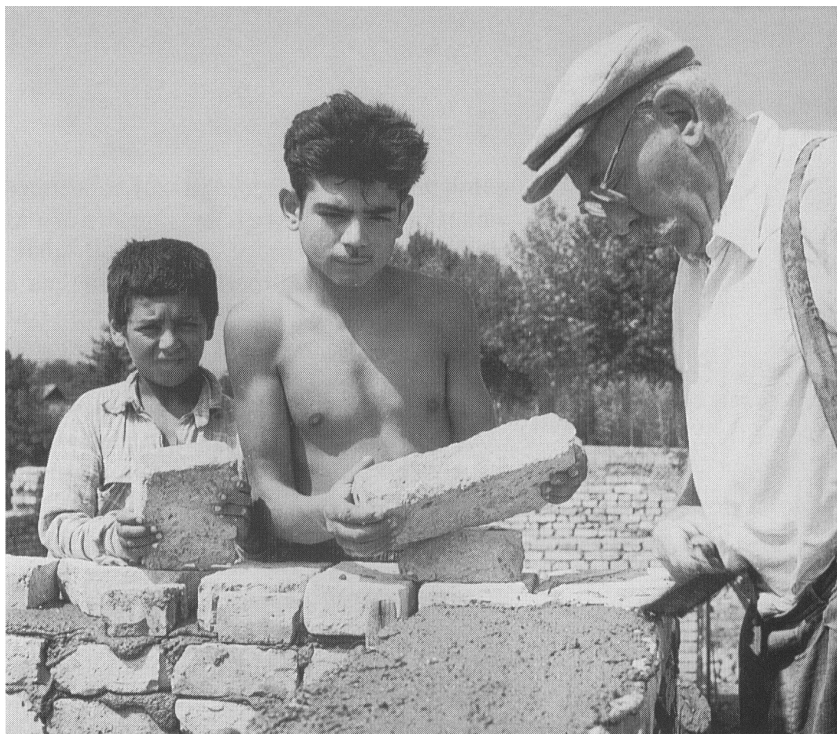
ségből 214 000 ember, és az írni-olvasni, vagy legalább olvasni tudók száma nem érte el a 16 000-et. Már a két világháború között világos volt, és mostanra még inkább elmondható, hogy a társadalmi felemelkedés egyik legfontosabb záloga az iskolázottság. Az iskolázatlanságból származó hátrány a cigány népesség körében csak tovább halmozza a társadalmi egyenlőtlenséget.

A hetvenes évek közepére világossá vált, hogy a cigányság tömegei erős hatású nyomásra elkezdtek ugyan iskolába járni, ez azonban nem hozta meg a politikai vezetés által megkívánt eredményt.

A hatvanas években „ideiglenes jelleggel” felállított cigányosztályok, amelyek elvben az új — sokszor több évvel túlkoros — gyerekek felzárkóztatását szolgálták, nem szűntek meg. Ekkor a pedagógiai irodalomban a vita arról folyt, hogy vajon pozitív vagy negatív diszkriminációt jelent-e a cigánygyerekek, ha homogén cigányközösségben tanul. Kiderült, hogy noha a homogén csoportok elsősorban a cigány nyelven beszélő gyerekek esetében lehetőséget adtak egy fejlesztő hatás elérésére, a szegregációs hatás mégis jóval erőteljesebb volt e hozadéknál.

Felismerhetővé vált az iskolák azon stratégiája, amely a nehezen kezelhető, a nem középosztályi értékrendben mozgó, elsősorban problémát jelentő cigánygyerekeket leválasztja az osztályokról, és kisegítő osztályokat vagy iskolákat hoz létre számukra. Az iskolában a hangsúlyozása ahhoz a leegyszerűsítéshez vezetett, amely szerint az iskolai cigányprobléma egyenlő

gyengén teljesítő gyerekek etnikai hovatartozás-leegyszerűsítéshez vezetett, amely szerint az iskolai hátrány okozta problémával. A ci-

„Vilovits István nyugdíjas kőműves segít a népes Rontó család lakásának építkezésénél” (Az MTI jelenti, 1963)

A szállási cigányok sorsuk felfelé ívelő folyamataként élik meg a munkásszállói létet (Az MTI jelenti, 1975)

gánygyerekek tömegei rosszul teljesítettek a kötelezővé váló iskolaérettségi vizsgálatokon. Ez végre arra indította a kutatókat, hogy ne csak a szülőknek a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye, hanem az adott cigányközösség tradicionalitása mentén is vizsgálják a kérdést. A hagyományos cigányközösségekben nevelkedett gyerekek messze a leggyengébb teljesítményt nyújtották a tesztekben, ami egyrészt azt jelezte, hogy a teszt kultúrafüggő, másrészt viszont azt mutatta, hogy ezeknek a gyerekeknek az adott magyar iskolarendszerben igen rosszak az esélyei. A kulturális másság a cigánygyerekek esetében is olyan tény, amely az adott, esetleg hátrányos szociális helyzet mellett tovább nehezítheti a gyerek, a szülő és az iskola együttműködését.

Az iskolarendszer anomáliái, a cigányság értékrendjéhez való alkalmazkodás teljes hiánya valójában folyamatosan újratermeli a cigányság kulturális elmaradottságát, ami azzal a következménnyel jár, hogy a jobbára csak általános iskolai végzettséggel (vagy még azzal sem) rendelkező gyerekek kiszorulnak a munkamegosztás kedvezőbb pozícióit elfoglaló versenyből, és gyakorlatilag továbbra is csak a szakképzetlen munkák területén helyezkedhetnek el, avagy a gazdaság nem intézményesült, akár illegálisnak is nevezhető réseibe hatolhatnak be és teremthetnek egzisztenciát.

„A cigánygyerekek a putrik világában korlátlan szabadságot élveztek, sem nyelvi, sem illemszabályok nem kötötték őket, kedvük szerint dühönghetnek, ordíthattak, vagy késő éjszakáig kimaradhattak. Aztán váratlanul jön az iskola szabályokhoz kötött szűk világa, alig egy padnyi szabad teret nyitva számukra.”

Lakatos Menyhért

K.-ban a cigánygyerekek elenyésző számban jártak iskolába. Az anyakönyvi naplók tanúsága szerint hiányzás miatt nem osztályozhatók. A helybeli pedagógusok ebbe könnyen beletörődtek, szemet hunytak a megyei hatóságok is, hiszen mindenki tudta, mekkora ellenállást váltana ki a magyar szülőkből a cigányok beiskolázása. Azután ellátogatott K.-ba egy gyógypedagógus, azt tapasztalta, hogy még a negyedik osztályban is a betűkre kell tanítani a gyereket. Elindult az áttelepítés, és létre jöhetett az első kiségitő osztály. Az áttelepítő bizottság csak néhány cigánygyereket talált, akik normálosztályba kerültek, a többit a kiségitő iskolába utalta. A kiségitő iskola elvégzése után lehetőség van ugyan arra, hogy a kiségitőt végzetek átmehessenek az általános iskola hetedik és nyolcadik osztályába, gyakorlatilag erre azonban csak ritkán kerül sor. A telepi viszonyok között élő cigánygyerekeknél kétéves lemaradás a normálátlaghoz képest akkor is kimutatható, ha nem értelmi fogyatékos az oka. S talán nem is csupán szociokulturális hátrányról, ingerszegény környezetről van szó, hanem egy más kultúráról, mint ami a pszichológiai-gyógypedagógiai teszteken tükröződik. Az áttelepítő bizottságok korrekt munkája esetén is előfordul, hogy értelmi fogyatékosnak minősülnek olyan gyerekek, akik valójában nem azok. Különösen nagy a hibalehetőség akkor, ha cigány anyanyelvű gyerekek kerülnek áttelepítésre. A vizsgálatok során így nem derülhet ki, hogy kinél áll fenn valódi értelmi fogyatékoság és ki az, akinél visszafordítható hátrányról van szó, ami viszont a tartósított hátrányos körülmények miatt visszafordíthatatlanná válik.

K.-ban a kiségitő iskolában tanítók szeretik munkájukat és a gyerekeket. A gyerekek szívesen járnak iskolába, és bár lenne lehetőség átkerülni a normál általános iskolába, senki nem vágyódik el az otthonos, nyugodt légkörű iskolából. A k.-i iskola kiváló eredmények, nagyszerű statisztikák felmutatására képes, hiszen

jórészt épelméjű gyerekek teljesítik az értelmi fogyatékosokra szabott követelményeket. És mivel sem a gyerekek, sem a szülők nem látják át helyzetüket, elmondható, hogy a cigánygyerekek szegregációját és diszkriminációját közmegegyezéssel valósították meg K. községben.

Diósi Ágnes nyomán (Cigányiskola — részletek).

1976-ban, majd 1977-ben tervek születtek a cigánygyerekek néhány éven belüli normálosztályokban való elhelyezésére. Ehelyett azonban új gyűjtőhelyet találtak a cigánygyerekek számára: a kisegítő iskolát, ahová most a harangosi cigánygyerekek egynegyede jár.

Bár az iskola tanárai magánbeszélgetéseken bevallják, hogy a gyerekek nagy része nem szellemileg visszamaradott, csupán „speciális igényeik” vannak, a gettósítás gyakorlata fennmaradt. Ezt a jelenséget a cigánygyerekek is felismerték, akik az iskolát cigányiskolának, vagy másképpen bolondiskolának nevezték. Innen nem nyílik út a továbbtanulásra, például arra, hogy szakmunkásképző intézményekbe kerüljenek, mivel az itteni képzés erre nem megfelelő. A gyerekek legnagyobb része úgy kerül ki az iskolából, hogy a legegyszerűbb ismeretekkel sem rendelkezik ahhoz, hogy a modern Magyarországon boldogulni tudjon. Sok olyan gyerek van például, aki évekig járt ebbe az iskolába, és még az órát sem ismeri.

Michael Sinclair Stewart: Daltestvérek, 82. old.

A nyelvi hátrány súlyosabb oka (amelyet itt voltaképpen csak érinthetünk) feltevésünk szerint összefügg a hagyományos cigányközösségek kultúrájával, közelebbről: a közösségek nyelvhasználatának sajátosságaival, a környező kultúráétól eltérő jellemzőivel. Az ilyen nyelvhasználati eltérések között meghatározónak tartom, hogy a cigánygyerekeknek nyújtott nyelvi mintából az írott nyelv, az írásbeliség — mint a nyelvi és világismeretek egyik legfőbb forrása — teljes mértékben hiányzik.

Az iskola feltételezi, sőt elvárja ezt a könyvekből származó tudást, s kezdetől fogva épít rá. Ugyanakkor azok a sajátos nyelvhasználati módok, amelyekre egy hagyományos cigány kultúrában felnövekvő gyermeket anyanyelvi közössége megtanít, az iskolai követelmények szempontjából nagyrészt érdektelenek, irrelevánsak. (A gyerekek sajátos nyelvi tudásáról az iskola általában nem is tud vagy nem vesz róla tudomást.) Az otthon elvárt és az oktatás által megkívánt nyelvhasználati módok szélsőségesen különböző mivolta pedig súlyos nehézségek, kudarcok forrása a gyermekek számára az iskolában: ez a tényező valószínűleg már önmagában is mintegy „garantálja” az iskolai eredménytelenséget.

Réger Zita: Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat magyarországi cigányközösségekben

Máshol odáig megy a dolog, hogy az iskola egyértelműen tolerálja az úgynevezett cigányszokásokat (vagy inkább a „mindannyiunknak így a jobb” elvet alkalmazva mentesíti magát a jelenlétüktől). Azaz, ha vásároznak, és hétfőn és pénteken nincs benn a gyerek — itt ez a szokás, ha szezon van — ürge, gyógynövény, csiga, akármilyen pénzkereső gyűjtögetés — a gyerek is részt vesz a családi munkamegosztásban. Dolgozik.

„Az igazolatlan hiányzások oka egyszerű volt: böngészni járt a család a hártárba kukoricát, krumplit, almát, bármit, ami ehető volt.”

Csongor Anna: A cigánygyerekek iskolái/Cigányélet, 194. old.

„Díszcigányok vagyunk. Mutogatnak bennünket, mint akik, lám cigányok bár, de értelmiségiek, s tesznek valamit a fajtájukért. Kevesen vagyunk, ezért ez a szerep. Akinek sikerült diplomát szereznie, az az érvényesülése érdekében igyekszik elfelejteni roma voltát, távol tartja magát mindentől, ami a múltjához kötne. Díszcigányok vagyunk. Újságcikkek, dokumentumműsorok születnek rólunk, amelyek keserű szájját hagynak maguk után. A Lojkó, a Lakatos Józsi elment tanítani az óbudai cigányosztályba, s az első napon észrevette, hogy a srácai poharát pöttyökkel jelölték meg. Földhöz vágta az összeset, már nem is tanít, a színművésztire jár, filmrendező lesz.”

Tamás Ervin—Révész Tamás: Búcsú a cigányteleptől, 247. old.

A cigányság térbeli elhelyezkedése

Mind az 1971-es Kemény-féle felvétel, mind a későbbi részleges szociológiai vizsgálatok a térbeli elrendeződés egy nagyjából egységes képét rajzolják fel. Ezen vizsgálatokból egyértelműen kiderül, hogy a cigányságnak az ország területén belüli elhelyezkedése rendkívül egyenetlen, miközben a népességen belüli arányszámuk kb. 5% körül mozog (valószínűsíthető létszámuk ma 450–500 000 fő közé tehető), sem az egyes országrészekben belül, sem kisebb területeken nem egységesen helyezkednek el. Egyes megyékben és térségekben (például Nyugat-Dunántúlon) alulreprezentáltak, más megyékben viszont jelenlétük nagyszámú. Arányszámuk ott messze meghaladja az országos arányt, például Északkelet-Magyarországon (Borsod, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar megyékben).

A falusi övezetekben élők számára némi esélyt jelenthet a mezőgazdasági termelés és a parasztosodás lehetősége.

A parasztosodás folyamatában, annak intenzitásában rendezőelv lehet a népesség településen belül elfoglalt helye. Azokon a településeken, ahol a magyar parasztnépesség létszámában folyamatosan növekvő és expanzív gazdaságot működtet, ott a cigány népesség jobbra csak a faluszéli telepeken húzóhatott meg, többnyire komfort nélküli szoba-konyhás lakásokban, terméketlen, szűk udvarokon lakott.

Azokban az övezetekben, ahol a parasztnépesség falvai az ötvenes-hatvanas évektől kezdődően (részben a tsz-szervezés, részben a parasztság likvidálása nyomán) kezdtek elnéptelenedni, leértékelődtek a házak és a hozzá tartozó porták, a cigányság lassan és fokozatosan beköltözhetett az elhagyott és viszonylag könnyen megszerezhető épületekbe. Ezekben a településeken a korábbi tanácsok kevesebb ellenállást tanúsítottak a cigányság beköltözése ellen, mint a jól prosperáló településeken. Több kisebb régióban egyenesen a megyei tanácsok kezdeményezték és menedzselték az elhagyott falvakba azon cigánycsaládok beköltöztetését, akiknek régi telepeit hatósági döntés nyomán rombolták le. Így alakulhatott ki folyamatos népességcsere a borsodi Körömben, Megyaszón, Rakácán, vagy a többször idézett baranyai Alsószentmártonon.

Azokban az övezetekben, ahol a cigányság bekerülhetett a régi parasztportákra, nagyobb eséllyel kapcsolódhatott be a mezőgazdasági termelésbe és építhetett ki — legalább korlátozott érvényű — vegyes gazdaságot. A mezőgazdasági művelés infrastrukturális feltételei részben adottak voltak, hiszen a lakóházhoz gazdasági melléképületek és több száz négyszögölt kitevő udvar,

kert járult. A telepen lakók jóval nehezebb feltételekkel küzdöttek, számukra legfeljebb a kisállattartás lehetősége volt adott.

Már utaltunk rá, hogy a cigánynépesség lényegében teljes mértékben kimaradt az 1945-ös földosztásból, ebből következően a tsz-szervezések idején sem léphettek tagként a tsz-ekbe. Ennek ellenére, azokon a településeken, ahol a tsz-ek munkaerőgondokkal küszködtek, s a helyi parasztnépességből nem tudtak elég számú kétkézi munkást (akár tagot, akár alkalmazottat, a későbbiekben bérmunkást) toborozni, ott hamarosan a hiányzó munkaerőt a helyi cigány népességgel pótolták. Őket a pénzbeli fizetség mellett elég gyakran csak természetben, különböző termények formájában fizették. Így a tsz-ek alkalmazottai és időszakos munkásai már az állattartás feltételeit megteremtő terményhez is hozzájutottak, s ahol — szerencsés módon — nagyobb telkeket, gazdasági épületeket birtokolhattak, esélyük kínálkozott a nagyállattartásra is. Ez részben kompenzálta a saját földtulajdon hiányát.

Mezőgazdasági alkalmazottak — parasztosodó cigányok

Az „utóparasztosodó” cigányok termelési kultúrája általában azokhoz a megoldásokhoz, azokhoz a gazdasági formákhoz kötődött, amelyet a községben uralkodó népesség több évtizede kipróbált módon gyakorolt. Ezek a parasztosodó cigánycsaládok a legritkább esetben váltak akár újítókká, akár tényleges árutermelőkké. A családi vagy háztáji gazdaságok alapvetően a vegyes gazdaság szerkezetét másolták, s azon igyekeztek, hogy a termesztendő növényekből és a konyhára kerülő állatokból mindent előállítsanak, így csak többlettermékükkel jelenhettek meg a piacon. Arra törekedtek hát, hogy a baromfit és a disznót, a krumplit és zöldségfélét maguk termeljék meg, menekülve ezzel a piacról, ahol vevőként kellett volna megjelenniük.

Optimális esetben a tsz-ekben alkalmazásban lévő és a régi parasztportákon élő cigányok jelentették az utóparasztosodás lokális ideáltípusát. Ezek a családok elsősorban azoknak a harmincas, negyvenes években a parasztok és a cigányok között kialakult patrónus-kliens viszony klienseinek leszármazottai, akik a parasztgazdaságok rendszeres napszamosai és házi munkásai (kapás, marokszedő, sártapasztó, mosónő, vécépucoló) voltak. Ezek a kliensek a folyamatos munka során úgy-ahogy eltanulhatták a gazdaságvezetés és a mezőgazdasági termelés technikáját, azonban az önálló üzemvezetés ismereteire még nem tehettek szert. A tsz-munkavállalás során a cigányok a gazdaságvezetés újabb ismereteit szerezhették meg, és a háztáji termelés szervezeti (termelési, esetleg értékesítési) feltételeit kihasználva, értékrendjükben már a tsz-parasztnak rétegéhez tartozónak ítélték magukat.

E folyamattal párhuzamosan igyekeztek határozottan elhatárolódni a telepen maradt cigányoktól, s — ha úgy tetszik — identitásukba is skizofrén kettség épült be. Noha nap mint nap szembe kell nézniük azzal, hogy „lecigányozzák” őket, mégis felmentést éreznek, mert azt a formulát használják rájuk, hogy „cigány, de azért rendes ember”. Éppen ezért a szembesülés ellenében nyomatékosan magyarnak és egyenrangú állampolgárnak tartják önmagukat. A paraszt elnevezést azonban nem használják. A cigányság köznyelvében a paraszt szó általában nem foglalkozást, s nem osztály-, illetve réteg-hovatar-

tozást jelöl, hanem etnikai értelemben használtatik, s jelentése egyenlő a magyarral, illetve más etnikumok lakta falvak esetében általában a nem cigánnyal.

A telepen élő cigányság — noha még a vegyes gazdaság alapjait sem tudta lerakni, legfeljebb némi állattartásra volt képes — számtalan szállal kötődött a mezőgazdasághoz. Elsősorban a faluban maradt asszonyok, öregek és gyerekek jelentek meg a munkaerőpiacon mint napszámosok és bérmunkások. A vidék termelési tradícióitól függően hol dohánymunkások, hol tollfosztók, hol gyümölcszedők, kapások, szőlőben dolgozók lettek átmeneti időszakokra. Bennük a két háború közötti magyarországi paraszti társadalom agrárproletárijait, szegényparasztaikat láthatjuk viszont.

A falusi cigányságon belüli rétegződés tehát alapvetően kétpólusú, bent a faluban élnek a középosztályosodó, önmagukat egyre inkább nem cigányként minősítő utóparasztok, míg a faluszéli gettósodó telepeken élő cigányok jelentik az agrárproletariátus rétegét.

Az elmúlt években a munkanélküliség megjelenésével egyre erősebb törekvés fogalmazódott meg a munkanélkülivé lett, jobbára képzetlen cigány munkások körében arra, hogy kiesett jövedelmüket a vidék mezőgazdasági tartalékaiból fedezhessék. Ebben a folyamatban azok a családok az élenjárók, akik jövedelmüket eddig jobbára csak ipari munkavállalásból szerezték. Számukra egyfelől a földbérlet elszórt lehetősége kínálkozott — ők elsősorban árutermelelő tevékenységbe próbáltak fogni.

A mezőgazdasági termelés tehát az iparból kiteszított családok számára is jelenthet némi biztonságot. Több helyen a helyi önkormányzatok és tsz-ek a társadalmi béke fenntartása érdekében szimbolikus értéken földbérlethez és a mezőgazdasági művelés fedezésére kölcsönökhöz juttatják a gazdálkodni kívánó, földterülettel nem bíró cigánycsaládokat. Amennyiben hosszú távú társadalmi folyamatokat prognosztizálhatunk, úgy megkockáztatható annak feltételezése, hogy egy átmeneti időszakban a teljes társadalmi lecsúszás egyetlen ellenszere az utóparasztosodás tömegessé válása lehet a falusi övezetekben. Ebben a folyamatban mintaadók azok az egykori cigány tsz-tagok és alkalmazottak, akik a vagyonnevesítés során némi földterülethez jutottak. Ha a tsz-ek kezelésében volt, vagy a rosszul működő állami gazdaságok földterületéből tartós földbérletet lehet biztosítani a cigánycsaládoknak, úgy az utóparasztosodásnak járható esélyei lesznek.

Társadalmi differenciálódás — társadalmi hierarchia

A nyolcvanas évek végére a cigányságon belül korábban soha nem tapasztalható társadalmi differenciálódás tanúi lehetünk. Egyre nagyobb távolságra került egymástól az újból a társadalom perifériájára szorult telepi és városi gettósodott övezetekben élő cigányság, és az elsősorban kereskedelemről élő, „arisztokráciaként” viselkedő, tehetős cigányság. Közöttük húzódik a mintegy társadalmi középként meghatározható, utóparasztosodó vagy biztos munkálétet elért (tanult szakmával rendelkező) réteg. A társadalmi hierarchia képlete tehát úgy írható le, hogy legalul helyezkednek el a munkanélküliek és alkalmi munkából élők tömegei, fölöttük húzódik egy jóval vékonyabb sáv, a tulajdonképpen középosztály (az a réteg, amelybe a többségi társadalom megítélése

szerint a már asszimilálódott rendes cigányok tartoznak), és legfelül húzódik a legvékonyabb sávot alkotó, elsősorban kereskedésből élő, a társadalmi megítélésben bizalmatlansággal, kétkedéssel és gyanúval fogadott cigányság. (A kereskedelmi tevékenység negatív megítélése a társadalmi köztudatban nem új keletű jelenség.)

A második világháborút, a holocaustot követően, a korábbi társadalmi munkamegosztásban a zsidóság által betöltött foglalkozásokban hatalmas űr keletkezett, amelyben a cigányság már korábban is kereskedéssel foglalkozó csoportjai fokozatosan helyet találtak maguknak. Hamarosan uralták a használtcikk-, toll-, rongyfelvásárló-piacot, majd tőkére szert téve a zöldség- és virágpiacot is. Elsőként kapcsolódtak be a speciálisan kelet-európai „lengyel” vagy KGST-piac tevékenységébe is. Ott vannak a világútlevel magyarországi bevezetésekor a kávé- és valuta-szabadpiacán is. Sok család a kereskedelemben felhalmozott tőkét újabb, immár biztosabb vállalkozásba fektette, elsősorban a vendéglátó- és szállodaiiparba, másodsorban pedig ipari vállalkozásokba.

Figyelemre méltó, hogy a cigányság legszegényebb rétegeinek megélhetését az utóbbi esztendőben ismét a korábban elfelejtett gazdasági megoldások felelevenítése biztosítja: a gyűjtögetés, guberálás, a szeméttelen taláható étel- és színesfémhulladék, az üres üvegek szelektálása.

E háztartások bevételeiben ismét egyre nagyobb hányadot jelent a csigák, gombák, erdei gyümölcsök és gyógynövények értékesítéséből származó alkalmi jövedelem.

E gazdaságok munkaképes korú tagjai ismét rákényszerültek az egy tál ételért való napszamba állásra, a közvetlen munkáért nyújtott természetbeni fizetség elfogadására. Bevételeik másik, nagyobb hányadát a különböző segélyek jelentik.

E társadalmi réteg körében a házépítések területén is hasonlóan régies és szegényes formák újraéledését tapasztalhatjuk. A Cs-lakásokat (csökkent értékű) kinövő nagy családok különváló kis családjai olyan archaikus technikával épített konyhókat, putrikat emelnek, mint annak idején dédszüleik építettek, vagy egyszerűen a hulladékból kibányászott olajshordók, papírdobozok és fóliatekercek felhasználásával eszkábálnak (a harmadik világból látható és ismert) szükséglakásokat.

Korunk fájdalmas ellentmondása, hogy miközben a cigányok etnikai csoportjai közötti kulturális integráció folyamata felgyorsult, a cigányság széles tömegei rohamosan elszegényednek, munkanélkülivé lesznek, s minden más

A csökkent értékű lakások (Cs-lakás) területén a régies és szegényes formák újraéledését tapasztalhatjuk (Bódi László felvétele, Sajókaza, 1992)

értéket elnyomó módon marginalizálódnak, legfőbb jellemzőjükké válik a szegénység kultúrája mint osztálykultúra.

Az ipari városokba áramláshoz képest némileg bonyolultabb a probléma a Budapestre való felköltözéssel, illetve Budapest egyes részeinek szegregálódásával. Amíg az ipari városba költözők elsősorban a stabil munkahely révén jutottak a városba, addig a Budapestre költözők jelentős része éppen a teljes társadalmi kilátástalanság és elszegényedés elleni védekezésért került a fővárosba, jobbára a hetvenes évek közepétől. Elsősorban azok a családok jelentkeztek, akik lerobbant vagy felszámolt telepi (falusi vagy külvárosi) lakásaik helyett nem tudtak más módon lakáshoz jutni, mint a főváros régi, immár leértékelt és alacsony státusú övezeteiben. „...az alacsony státusúak csak lényegében úgy és lényegében csak azokra a területekre szegregálódhatnak, ahogyan és ahová hagyják őket. Ott laknak, ahol már vagy még senki sem akar lakni...” — írja Ladányi János.

A kilencvenes évek elejére ezek a Budapest belvárosában elkülönített területek az etnikai gettó kialakulásának rémével fenyegetnek.

Az iskolázatlanság, a munkanélküliség, a túlzásúfolttság, a végtelenül rossz lakáskörülmények és helyzetük megjavításának kilátástalansága könnyen kikényszeríthet olyan megélhetési formákat, amelyeket a társadalom többsége illegálisnak vagy deviánsnak minősít.

A cigányságról szóló írások tetemes része foglalkozik „a cigányság törvénysértő magatartásával”. Ez a „szakirodalom” manapság előszeretettel használja a „cigánybűnözés” kifejezést. Az egyértelműen diszkriminatív megjelölés azt sugallja, hogy a cigányság körében a bűnözés tudatos, megtervezett és szervezett etnospecifikus tevékenység. Kétségtelen, hogy ez a belügyi szakirodalom csak áttételesen érinti a cigányság kulturális rendszerét, mindenesetre azt sejteti, hogy a cigányság egyfelől egységes, másfelől pedig kollektíven bűnözik.

A probléma nem az, mintha nem volnának cigány bűnelkövetők, de a „cigánybűnözés” mint a valamilyen cigány társadalmi alakzatra kollektíven érvényes kategória bizonyítatlan, sértő és diszkriminatív. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a különböző, lokális cigány — esetleg egykori törzsi — közösségekben a társadalom más lokális csoportjaiétól vagy akár egészétől eltérő értékrendek élnek, amelyeknek gyakorlata a tételes jog felől nézve bűnként definiálható, és ugyancsak a tételes jog szelleméből következően üldözendő, megtorlandó.

Az egyik konfliktusforrás nyilvánvalóan a társadalmi csoportok eltérő értékrendjéből, hogy ne mondjuk, kulturális rendszeréből, mentalitásából fakad (e kultúra azonban rendelkezik íratlan törvényekkel, van jogszokása és szokásjoga, amelynek betartatása elsősorban a csoporttagokat érinti), és ütközhet más társadalmi csoportok tételes jogával vagy jogszokásával, akár a magántulajdon kérdésében is. Az ütközés oka tehát a többségi társadalométól eltérő szokásrendben keresendő. A probléma másik olvasata — és idestova ez is közhelyszámba megy —, hogy a szegénység, a marginalitás, az iskolázatlanság nagyobb valószínűséggel szül bűncselekményt, etnikai hovatartozástól függetlenül is.